

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT

DIALOGUL INTERRELIGIOS. EVALUARE MISIONARĂ

COORDONATOR:

Pr. Prof. Univ. Dr. Gheorghe ISTODOR

DOCTORAND:

Pr. Petre-Jean PANDELE

CONSTANȚA
2021

CUPRINS

INTRODUCERE 4

1. Argument și obiectivele cercetării 4
2. Relevanța temei în contextul cercetării actuale (naționale / internaționale) 7
3. Scurt cadru al lucrării 11
4. Metodologia științifică aplicată 13

CAPITOLUL I - PLURALISMUL RELIGIOS ȘI REDEFINIREA CADRELOR IDENTITĂȚILOR RELIGIOASE 14

- 1.1. Spre noi orizonturi ale condiției religiei în societate: invalidarea unor vechi teze și legitimizarea unor noi 14
- 1.2. De la modernizare / secularizare la globalizare / pluralizare 19
- 1.3. Pluralismul religios - intensificarea conștientizării diversității în secolele XX-XXI 23
 - 1.3.1. Diversitatea religioasă și pluralismul religios - cadre conceptuale 23
 - 1.3.2. Globalizarea ca mod al relaționării și interconectivității religiilor lumii 29
 - 1.3.3. Religia ca factor al globalizării 31
 - 1.3.4. Resurgența religioasă în secolele XX-XXI 34
- 1.4. Proeminența granițelor religioase în globalizare 36
 - 1.4.1. Intensificarea concurenței religioase și riscul conflictului în societatea globală 36
 - 1.4.2. Granițelor religioase - delimitări între idei și credințe, nu realități geopolitice 42
 - 1.4.3. Motivația celuilalt imaginar 43
 - 1.4.4. Fragmentarizarea și hiper-diferențierea granițelor religioase în modernitate și postmodernitate 46

CAPITOLUL II - DIALOGUL INTERRELIGIOS. SISTEMATIZĂRI ISTORICO-FENOMENOLOGICE ȘI IMPULSURI ECUMENICE 50

- 2.1. Primele sistematizări teoretice ale dialogului interreligios între religiile monoteiste în pre-modernitate 50
- 2.2. Construcția și morfologia dialogului interreligios în Evul Mediu 53
 - 2.2.1. Dialogurile lui Peter Abelard, Ramon Llull, Nicolaus Cusanus și Jean Bodin 53
 - 2.2.2. Coordonatele formale ale dialogului interreligios la cei patru medievaliști 57
 - 2.2.3. Dificultatea argumentațiilor epistemologice și teologice ale adevărului 62
 - 2.2.4. Eforturile dialogice ale lui P. Abelard, R. Llull, N. Cusanus și J. Bodin: paradigme contextuale și actuale 71
- 2.3. Importanța Parlamentului Mondial al Religiilor din 1893 sau instituționalizarea dialogului interreligios 73
- 2.4. Construcția dialogului interreligios: de la mișcarea ecumenică la dialog cu alte religii 77
- 2.5. Dialogul interreligios în secolul XX 80
- 2.6. Schimbarea de paradigmă a Conciliului II Vatican: declarația Nostra Aetate 82

2.7. Dialogul interreligios la începutul secolului XXI	88
CAPITOLUL III - DIALOGUL CA INSTRUMENT COMUNICAȚIONAL ȘI RELAȚIONAL ÎNTR-O LUME PLURALIZATĂ RELIGIOS	90
3.1. Sfera definițională a dialogului interreligios	90
3.1.1. Dialogul interreligios ca proces hermeneutic	90
3.1.2. Dialogul interreligios - interacțiune unidirecțională sau bidirecțională?	92
3.3. Relevanța dialogului interreligios prin patru dimensiuni importante: înțelegere, învățare, transformare și cooperare	102
3.4. Tehnicile și mijloacele dialogului interreligios	106
3.5. Dialog interreligios și dialog socio-religios. Aplicabilitatea dialogului între religii în societate	115
3.5.1. Nivelurile dialogului religios (practic, comunicativ, spiritual/teologic) și relația cu sfera publică	116
3.5.2. Conjuncții ale dialogului interreligios în spațiul public: loc, agenți, participanți, activități	119
3.5.3. Dialogul interreligios ca fenomen socio-cultural	126
3.6. Integrarea dialogului interreligios în contextul politicilor internaționale	127
3.7. Dialogul - instrument al promovării eticii globale în dinamica relațională contemporană	132
3.8. Manipularea sensului autentic al dialogului interreligios de mass-media și factorii politici	133
CAPITOLUL IV - DIALOGUL INTERRELIGIOS ȘI PROBLEMATICA ADEVĂRULUI. CADRELE EXCLUSIVISMULUI, INCLUSIVISMULUI ȘI PLURALISMULUI ÎN EVALUARE MISIONARĂ	137
4.1. Articularea dialogului interreligios și spectrul reinterpretării adevărului în opinia lui Leonard Swidler	138
4.1.1. Istoricism	139
4.1.2. Intenționalitatea	140
4.1.3. Sociologia cunoașterii	140
4.1.4. Limitările limbajului	140
4.1.5. Hermeneutica	141
4.1.6. Studiul științific al religiei	142
4.2. Pluralitatea religioasă - provocarea teologică contemporană	145
4.3. Interpretarea exclusivistă, inclusivistă și pluralistă a religiilor necreștine	147
4.4. Posibilitatea și imposibilitatea unei parități a religiilor referitoare la mântuire	151
4.5. Dialogul interreligios în modelul exclusivist: relația tensionată dintre identitate și deschidere	156
4.6. O abordare inclusivistă a dialogului interreligios	163
4.7. Dialogul interreligios în cadrele pluralismului sau logica des-absolutizării teologice	169
CAPITOLUL V - MISIUNEA BISERICII PRIN DIALOG INTERRELIGIOS: POSSIBILITĂȚI, PROVOCĂRI, DILEME	182
5.1. Misiunea creștină într-o lume pluralistă - modele, cadre, provocări	182

5.1.1. Cadre definiționale ale misiunii	182
5.1.2. Modele misionare în relaționarea cu necreștinii: expansiunea, diaconia, prezența și dialogul	186
5.1.2.1. Expansiunea	186
5.1.2.2. Diaconia	187
5.1.2.3. Modelul prezenței	188
5.1.2.4. Modelul dialogului	190
5.1.2.5. Kenoza	191
5.2. Misiunea creștină și dialogul interreligios: reciproc exclusive sau complementare?	193
5.2.1. Premise teologice pentru o misiune a dialogului	193
5.2.1.1. Structura dialogică a relației dintre Dumnezeu și om	196
5.2.1.2. Fundamentul dimensiunii dialogice a misiunii: dialogului trinitar	198
5.2.1.3. Mărturia și dialogul ca spații ale libertății	199
5.2.2. Dincolo de limitele unui mediu monoreligios	202
5.2.3. Perspective pentru secolul XXI: tranziția de la un monolog religios spre un orizont dialogic misionar	206
5.3. Principiile construcției unei teologii misionale a dialogului	214
5.4. Poziția Sinodului de la Creta față de dialogul interreligios	219
5.4.1. Atitudini și decizii ortodoxe privind dialogul interreligios până la Sinodul din Creta	220
5.4.2. Redimensionarea poziției ortodoxe în oikumene-ul creștin: coresponsabilitate și cooperare	224
5.4.3. Misiunea Bisericii în lumea de astăzi: coresponsabilitate și cooperare	225
5.4.4. Dialogul interreligios ca antipod al sincretismului sau prozelitismului	227
5.4.5. Condamnarea fanatismului și a violenței religioase	230
CONCLUZII	237
BIBLIOGRAFIE	242
1. Literatură de specialitate	242
2. Webografie	261

Argument și obiectivele cercetării

Omul este o ființă dialogică. Din punct de vedere social, religios, cultural doar astfel poate fi gândit. În imaginarul rațional, termenul *dialog* sugerează o conexiune formală în care doi sau mai mulți agenți se focusează în construcția unui acord cu privire la un subiect clar definit. În acest sens, *dialogul* poate să nu fie dușmanul *adevărului*, dar relația poate deveni problematică, dacă obiectul exercițiului este soluționarea negociată a unei probleme înnodate, un grad de compromis și acomodare intră în ecuație. Astfel, termenul *dialog* se asociază cu activitățile politicianilor și ale funcționarilor publici și, inevitabil, emite un interes personal și motive nedeazăluite. Nu este de mirare că, atunci când cuvântul *dialog* este aplicat întâlnirii religiilor, acesta atrage adesea un anumit grad de suspiciune, ca și cum *a intra în dialog* cu oameni de altă tradiție înseamnă a colabora cu o neglijare relativizantă a integrității religioase.

Există, totuși, o altă parte a experienței dialogului. Când oamenii se întâlnesc ca oameni de credință, termenul *dialog* vine să conoteze o altă dimensiune a relaționării dintre *eu* și *celălalt*. Un astfel de model de dialog subordonează problemele discutate cu semnificația întâlnirii în sine. Nu este preocupat de negocierea rezultatelor, ci de o întâlnire a persoanelor care este aproape un scop în sine.

În practică, desigur, distincția dintre cele două semnificații nu este niciodată atât de clară - și, fără îndoială, oamenii se angajează în *dialog interreligios* din mai multe motive. Pentru cei curioși din punct de vedere intelectual, îi introduce în provocarea diferitelor moduri de a vorbi despre complexitatea realității religioase. Pentru alții, aceasta creează o formă acceptabilă de misiune, una care susține starea culturală a epocii. Pentru cei conștiincioși din punct de vedere politic, este o modalitate de a răspunde cerințelor justiției, de a cunoaște vecinii și de a dezvolta resurse pentru coeziunea socială. Uneori, accentul se pune pe clarificarea ideilor și conceptelor și uneori este vorba despre construirea încrederii și înțelegerii. Cu toate acestea, indiferent dacă vorbim despre ceea ce se numește *dialogul schimbului teologic* sau *dialogul practic al vieții comune*, singurul lucru pe care îl împărtășesc toate formele de dialog este *experiența învățării*. Când se lucrează la proiecte comune, când se împărtășesc preocupări importante, când se discută diferite aspecte teologice, nu numai că se construiește înțelegerea reciprocă și se împiedică barierele exclusivismului, ci este afișată o nouă lumină asupra unor zone întregi ale vieții în toate registrele ei. Nu doar

că unul învață mai multe despre *celălalt*, ci, de asemenea, se învață mai multe despre sine.

Pentru mulți oameni, care au o maturitate teologică și un simț de apartenență civică la comunitate, amplasată într-o lume multiculturală și pluralistă, prin dialog *credința* este aprofundată, nu diluată, de întâlnirea cu o altă religie sau mod de viață. Învățarea despre o altă tradiție religioasă merge mână în mână cu învățarea despre propria persoană. Dar cât de precis se aprofundează credința și ce se învață? Cum pot credințele și structurile simbolice ale unei tradiții religioase să devină sursa de reflecție pentru alta? În abordarea acestor întrebări, credincioșii se confruntă cu o dilemă. Fie se îndreaptă spre un fel de universalism, identificând elemente presupuse comune care sunt împărtășite de toate religiile, fie încorporează cele mai atractive și utile elemente ale altor tradiții într-un singur model all-inclusive propriu lor. Universalismul atrage diferența, all-inclusive-ul o absoarbe. În lumea actuală a angajamentelor religioase și antireligioase volatile, în care sensibilitățile seculare fundamentaliste și liberale își dispută pretențiile de autoritate una împotriva celeilalte, dialogul este un imperativ.

Lumea de azi a intrat într-o nouă etapă, în experiența interconectării tuturor religiilor, națiunilor, civilizațiilor dincolo de granițele identitare, culturale, sociale, politice, și anume experiența *civilizației globale*. Globalizarea modelează lumea secolului XXI, reprezentând, în egală măsură o oportunitate de transparență și vizibilitate, de cunoaștere prin noile tehnici de comunicare digitalizate, care facilitează circuitul informațional cu o viteză incredibilă, dar și o provocare de relativizare, de modelare a diversității într-un tot superficial, într-o uniformizare anonimă. Nucleul civilizației globale este *religia-în-dialog*, o religie în dialog cu alte religii, religia în dialog cu societatea seculară și pluralistă, dar și religia în dialog cu ea însăși. Este ceea ce marchează trecerea de la o eră a monologului la una a dialogului global.

Din acest considerent, promovarea dialogului este considerată o necesitate în societățile din ce în ce mai diverse din punct de vedere religios. Dialogul include procese de înțelegere, într-un sens mai larg, atât între religii (*dialog interreligios*), cât și în interiorul religiilor (*dialog intrareligios*), precum și între religie/religii și alte subsisteme societale (*dialog religie-societate [seculară]*). În logica realității contemporane, Peter L. Berger este precisă faptul că putem vorbi despre două dualisme: (1) *dualismul religios*, adică coexistența diferitelor religii în aceeași

societate, și (2) *dualismul religie-stat*, adică dintre religii și spațiul secular.¹ Dacă polarizarea societății se intensifică, devenind interdependentă la toate nivelurile, omul trebuie să-și definească poziția în această lume ca cetățean al unui stat, ca participant la o cultură socială, ca un credincios afiliat unui sistem de religii. Spațiul în care el se localizează crește în ritm exponențial prin globalizare. Lumea devine din ce în ce mai interdependentă la toate nivelurile și, cumva fluidă, imposibil de captat în cadre în care anumite principii de relaționare să fie validate pe o perioadă de timp mai larg. Provocarea actuală a pandemiei de Covid 19 este un bun exemplu în acest sens.

Un ultim aspect trebuie precizat în argumentarea temei cercetare. Dialogul interreligios nu este o simplă dezbatere între exponenții a două sau mai multe religii. Există acest risc ca dialogul să fie abuzat din cauza distorsionării sensului, sferei sale și condițiilor prealabile. Dialogul dintre religii, echivalat cu întâlniri, debateri și negocieri până la banalizare, s-a formalizat, fiind echivalat cu acest tip de întâlniri care nu-și propun nimic concret, adică o strategie pe termen lung, ci se desfășoară în bule ideologice, fără participarea sau cu implicarea tinerei generații. Aspectele comune ale religiilor pot constitui surse viabile pentru un demers al inițiativei și continuității reciprocității²: pe de o parte, comunicarea și schimbul de perspective se vor dovedi a fi experiențe îmbogățitoare care facilitează creativitatea din fiecare parte; pe de altă parte, acesta este un proces care trebuie abordat cu discernământ, întrucât lipsa de atenție acordată problemelor teologice poate avea implicații serioase pentru viitoarea poziționare în dialog, nu numai între religii, ci între religii și societate sau între membrii aceleiași religii, deoarece păstrarea identității religioase rămâne un aspect esențial subliniat în discursurile fiecărei religii.

În logica acestor remarci, obiectivele propuse în prezenta teză de doctorat sunt următoarele:

- a) definirea dialogului interreligios în contextul societății pluralizate contemporane;
- b) schițarea unui cadru istoric al dialogului interreligios în tandem cu primele impulsuri ecumenice;

¹ P. Berger, „Toward a New Paradigm for Religion in a Pluralist Age”, *Toward a New Paradigm for Religion in a Pluralist Age*, în *Religious Diversity and Interreligious Dialogue*, Anna Körs, Wolfram Weisse and Jean-Paul Willaime (eds.), Springer, 2020, p. 22.

² Vezi V. Latinovic et al., *New Pathways for Interreligious Dialogue*, în V. Latinovic, G. Mannion & P.C. Phan, *Pathways for Interreligious Dialogue in the Twenty-First Century*, Palgrave Macmillan, 2016, p. 5.

- c) încadrarea dialogului interreligios ca soluție împotriva sincretismului religios și a fundamentalismul argumentat religios;
- d) evaluarea din punctul de vedere al teologiei misionare a dialogului interreligios în cadrele exclusivismului, inclusivismului și pluralismului;
- e) elaborarea unor cadre misionare de situare a mărturiei creștine în dialogul interreligios;
- f) evidențierea din punct de vedere misionar a poziționării Bisericii Ortodoxe față de dialogul interreligios prin Sinodul de la Creta.

Relevanța temei în contextul cercetării actuale (naționale / internaționale)

Una dintre caracteristicile definitorii ale religiozității în lumea contemporană este faptul că aproape fiecare persoană religioasă se confruntă în registrul imediat al imediată, cu o pluralitate de oferte religioase. Aceasta este una dintre consecințele globalizării prin extinderea orizontului nostru istoric și geografic, amestecarea oamenilor prin migrații și călătorii, prezența tuturor ideilor posibile pe o piață globală, așa cum este realizată în forma sa cea mai difuză de către rețeaua comunicării digitalizate, care oferă accesul la o sumă de tradiții religioase, unele de factură alternativă.

În istoria europeană modernă, această reconfigurare este ceva destul de nou ca experiență, cel puțin sub aspectul ritmului după care se desfășoară acest flux. Chiar și după prăbușirea unității religioase în Reformă, majoritatea țărilor europene au rămas din motive politice omogene. De exemplu, într-o țară mixtă confesional precum Germania, principiul *cuius regio, eius religio* a garantat că marea majoritate a poporului aparținea unei singure religii, creștinismul. Desigur, în majoritatea țărilor europene a existat o minoritate evreiască, dar aceasta fost adesea retrogradată într-un spațiu marginal și aproape întotdeauna exclusă de la drepturile cetățenești depline. Mai mult, evreii nu au reprezentat pentru creștini o alteritate religioasă radicală, deoarece Vechiul Testament face parte din canonul creștin al Sfintei Scripturi.

Condițiile sociale ale unei astfel de forme de religiozitate au dispărut în a doua jumătate a secolului al XX-lea, iar Conciliul Vatican II și întâlnirile ortodoxe au fost remarcabila încercare teologică de a face față noii situații, care a făcut ca *extra*

ecclesiam nulla salus să devină rediscutată. S-a dezvoltat o teologie din ce în ce mai complexă a religiilor necreștine, care a încercat să medieze între pretenția de absolutitate intrinsecă majorității religiilor și pluralitatea tradițiilor religioase. Pe lângă abordarea exclusivistă mai tradițională, au fost elaborate atât teologiile incluzive, cât și pluraliste ale religiei. Rezultatele acestor noi abordări teologice au fost atât o mai mare deschidere către religii necreștine, cât și o întemeiere a certitudinilor religioase care au caracterizat creștinismul pentru aproape două milenii. Acest din urmă proces a fost întâmpinat cu dezaprobare de către mulți creștini și încă este.

În aceste condiții de vizibilitate a pluralității religioase, față de care statele europene au adoptat principii politice precum *toleranța* și *libertatea religioasă*, impulsul misionar s-a readaptat pe noi vectori. Pe de o parte, secularizarea a desacralizat societatea, obligându-l pe om la o defragmentare constantă față de apartenența creștină și eliminarea religiei creștine din sfera publică, iar pe de altă parte, intensificarea conștientizării diversității religioase a activat tendința de afirmare și definire a propriei identități în relație cu *celălalt*. Misiunea creștină, astfel, este regândită pe aceste două paliere: reîncreștinarea și definirea identității. În acest context, dialogul interreligios poate constitui un bun instrument misionar.

Indiferent cum este abordat, interpretat, elaborat, dialogul interreligios nu se realizează între religii ca agenți abstracți ai procesului dialogic, ci între oameni care aparțin a două religii diferite. În ecuație este relația dintre un *eu* și un *tu*, de aceea dialogul este dublat de un proces hermeneutic, al înțelegerii celuilalt, ca un *tu* diferențiat de mine. Dialogul și hermeneutica stau la baza procesului complex de a-l înțelege pe *celălalt*. Prin definiție, *celălalt* nu sunt *eu*. El sau ea este diferit, altul decât mine. În dialogul interreligios, am putea fi preocupați doar de religia partenerului nostru ca un fel de lucru extern - de exemplu, ca o comunitate care a avut o relație istorică pozitivă sau negativă cu comunitatea mea religioasă. Sau s-ar putea să ne intereseze religia partenerului nostru ca ceva mai intern, ceva interdependent cu, chiar interschimbabil cu, o viziune asupra lumii, un mod de a gândi și de a fi și o întreagă orientare spre viață. În atare circumstanțe, se proliferază întrebări edificatoare: cum îl pot înțelege pe *celălalt* - care are o altă viziune asupra lumii și un alt mod de gândire - când prin definiție este *altul* decât propria mea viziune asupra lumii și felul meu de a gândi? Cum ar fi posibil un astfel de lucru și, dacă este posibil, cum ar fi cel mai bine realizat? Prin intermediul unei analize sofisticate a limbajului, culturii și dinamicii înțelegerii, hermeneutica oferă claritate asupra acestui subiect confuz. Începem prin a recunoaște

că toți vedem, gândim și cunoaștem dintr-o anumită perspectivă, în cazul nostru religioasă. Adică, nu vedem și nu gândim niciodată dintr-o perspectivă neutră sau tabula rasa, ci întotdeauna dintr-un punct de vedere particular înrădăcinat în cultura noastră, limba noastră, viziunea noastră asupra lumii și / sau religia și propriile noastre experiențe de viață individuale. Nu există nicio scăpare înrădăcinată în particular în acest fel. *Locul* conceptual / lingvistic / cultural / experiențial particular este prisma din care percepem ceva. Este ca atunci când stăm într-un anumit loc și din acel loc putem vedea până la orizont cât este posibil să vedem din acel loc; putem vedea lucrurile care se află în sfera acestui orizont. Dacă nu am avea o posibilitate a vizibilității unui orizont larg, nu ne putem exprima față de ceea ce nu vedem și percepem. *Locul* conceptual / lingvistic / cultural / experiențial specific determină ce se află în limitele noastre, în gama noastră de cunoștințe și determină *orizontul*, limita înțelegerii noastre. Nu putem concepe literalmente ceea ce se află în afara orizontului nostru.

Cu toate acestea, deși nu putem evita să rămânem întotdeauna întemeiați într-un anumit loc conceptual, ne putem extinde orizontul. În dialogul interreligios, întâlnirea cu *celălalt* și procesul treptat și dificil de a lua acea alteritate și de a o face din punct de vedere conceptual *proprie*, ne extinde orizontul. Această încorporare a lumii conceptuale / culturale / experiențiale a *celuilalt* este cea care face dialogul interreligios atât de fascinant din punct de vedere intelectual și îi conferă un asemenea potențial de stimulare a creșterii personale și spirituale. De aceea se subliniază că nu există și nu poate exista o metodă prin care acest lucru este atins; este un proces de descoperire a ceea ce nu se știe, a ceea ce se află în afara orizontului cuiva, a ceea ce este conceptual *altul*. Prin urmare, acest punct de confuzie, necunoaștere sau incomensurabilitate este un semnal critic că aici, în acest moment, există ceva pe care nu îl înțelegem încă; este o invitație de a ne extinde orizontul, continuând să întrebăm și să ascultăm până când ceva ce spune celălalt reușește să treacă, determinând o experiență a relaționării.

În această manieră, teologia misionară contemporană își reconfigurează principiile misionar-dinamice. Celălalt căruia mă adresez este născut, crescut, educat într-o altă ordine culturală, socială, religioasă, într-un alt limbaj care determină semnificații și sens. Dialogul interreligios, astfel, nu este un mecanism tehnic de comunicare, ci o experiență de durată a pătrunderii în complexitatea alterității. Mântuitorul Iisus Hristos nu a dialogat abstract cu femeia păcătoasă, cu samarineana, cu vameșul etc., ci S-a angajat într-o experiență concretă a relaționării umane. Prin

această experiență, a pătruns în intimitatea gândirii și sensibilității *celuilalt*, iar acest *celălalt* a văzut în El, în învățătura Sa, sensul plenar al propriei vieți.

Din aceste considerente, modul în care am elaborat structural această teză de doctorat este relevantă întrucât mizează pe teoretizarea filosofiei și a tehnicii dialogului interreligios, pe de o parte, prezintă un cadru istoric al dialogului interreligios, pe de altă parte, iar nu în ultimul rând contextualizează principiile, cadrele, avantajele și limitele dialogului interreligios din punct de vedere misionar.

Desigur, contribuția acestei cercetări este una modestă în raport cu cei care și-au dedicat viața și direcțiile profesional-academice în elaborarea, înțelegerea și reconfigurarea dialogului interreligios. Se cuvine să amintim aici pe Catherine Cornille, Leonard Swidler, Tinu Ruparell, Paul F. Knitter, Terrence Merrigan, John Friday, Graham Oppy, Francis X. Clooney. Din spectrul teologilor români, cu expertiză științifică în sfera teologiei misionare, menționăm pe Pr. Mihai Himcinschi, Pr. Istodor Gheorghe, Pr. Aurel Pavel, Pr. Gelu Călina, Pr. Nicolae Brînzea, Pr. Gheorghe Petraru, Pr. David Pestroiu, Pr. Cristian Sonea.

Scurt cadru al lucrării

Fondul lucrării este gândit într-o manieră sistematică care să faciliteze prezentarea coerentă a ideilor și argumentelor prezentate. În această ordine de idei, lucrarea este împărțită în cinci capitole, fiecare capitol având în structură o serie de subsecțiuni. Primul capitol - *Pluralismul religios și redefinirea cadrelor identităților religioase* - vizează o contextualizare a abordării misionare a dialogului interreligios în societatea contemporană. Aici am urmărit parcursul fluid al societății din punct de vedere religios, de la modernizare - secularizare - globalizare la pluralizare. O secțiune este rezervată analizelor pluralismului religios ca intensificare a diversității religioase în secolele XX-XXI, avându-se în vedere trendurile globale sociale care antrenează religia, și implicit misiunea Bisericii, în noi reconfigurări. Un aspect pe care l-am considerat important de remarcat aici este semnificația și retrasarea granițelor religioase prin tendințele de fragmentarizare și hiper-diferențiere în modernitate și postmodernitate.

Capitolul al II-lea - *Dialogul interreligios. Sistematizări istorico-fenomenologice și impulsuri ecumenice* - prefățează complexitatea semnificațiilor dialogului interreligios, oferind un cadru istoric al fazelor de dezvoltare ale acestui

dialog între religii. Deși este o temă recurentă în preocupările recente ale teologilor și cercetătorilor în spectrul sociologiei religiilor, dialogul interreligios consemnează o istorie chiar din antichitate, dar cu o materializare începând din Evul Mediu prin Peter Abelard, Ramon Llull, Nicolaus Cusanus și Jean Bodin. Evenimentul marcant al instituționalizării dialogului interreligios este înființarea Parlamentului Mondial al Religiilor din 1893, iar din perspectivă creștină declarația *Nostra Aetate* a Conciliului II Vatican a operat o schimbare de paradigmă în abordarea religiilor necreștine.

Capitolul al III-lea - *Dialogul ca instrument comunicațional și relațional într-o lume pluralizată religios* - se dorește a fi o prezentare de ansamblu, dar ținând cont de particularități, ale dialogului interreligios. După evidențierea vocabularului definițional al dialogului interreligios, în secțiunile acestui capitol sunt sintetizate următoarele aspecte: dialogul interreligios ca proces hermeneutic și interacțiune bidirecțională; cele patru dimensiuni ale dialogului: înțelegere, învățare, transformare și cooperare; tehnicile și mijloacele dialogului interreligios; nivelurile dialogului religios (practic, comunicativ, spiritual/teologic) și relația cu sfera publică; integrarea dialogului interreligios în contextul politicilor internaționale și dialogul ca instrument al promovării eticii globale.

Principiile dialogului interreligios impun și o serie de provocări care trebuie tratate cu maximă responsabilitate și finețe misionară, și anume problematica adevărului și a posibilității mântuirii necreștinilor. Tratarea acestor teme constituie fondul capitolul al IV-lea - *Dialogul interreligios și problematica adevărului. Cadrele exclusivismului, inclusivismului și pluralismului*. Teologic, diversitatea religioasă, din punct de vedere creștin, este abordată din trei unghiuri de interpretare: exclusivistă, inclusivistă și pluralistă. Fiecare din acestea întreține elemente pozitive și negative, dar care trebuie atent cântărite în logica misiunii Bisericii.

Cel de-al V-lea capitol - *Misiunea Bisericii prin dialog interreligios: posibilități, provocări, dileme* - este o evaluare din punct de vedere misionar a dialogului între religii. După ce sunt prezentate modelele misionare în relaționarea cu necreștinii (expansiunea, diaconia, prezența, dialogul și kenoza), se răspunde la întrebarea dacă misiunea creștină și dialogul interreligios sunt reciproc exclusive sau complementare, punctându-se principiile construcției unei teologii misionale a dialogului. Ultima secțiune a capitolului este rezervată poziției ortodoxe exprimată de Sinodul de la Creta față de dialogul interreligios.

Metodologia științifică aplicată

În ceea ce privește metodele de cercetare ale temei propuse, vom îmbina abordarea *sistematică*, *istorico-critică* și cea *comparativă*, evidențiind conținutul, particularitățile, aplicabilitatea din punct de vedere misionar a dialogului interreligios. Analiza din punct de vedere sistematic a temei propusă spre cercetare are avantajul de a oferi o coerentă și atentă prezentare a elementelor constitutive dialogului interreligios, precum și a contextului în care se desfășoară. Metoda istorico-critică ne facilitează schițarea unui itinerariu de instituționalizare a dialogului interreligios începând din Evul Mediu, moment în care sunt elaborate și primele abordări ale dialogurilor între religiile monoteiste. Metoda comparativă este providențială pe tot parcursul cercetării, în mod special în capitolul IV în care se analizează critic și evaluativ cele trei direcții ale atitudinii creștine față de religiile necreștine: inclusivismul, exclusivismul, pluralismul.

De asemenea, cercetarea reține și un caracter interdisciplinar, cu multe inflexiuni în spectrul sociologiei religiei și a hermeneuticii. Acest recurs este absolut necesar, întrucât sociologia furnizează date concrete despre evoluție religioasă în societate pe baza statisticelor și a măsurătorilor pe care le operează, iar hermeneutica oferă referințele pentru interpretarea social-culturală a alterității.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a PF Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodox Române, București, 2013.
2. Abelard, *Dialog între un filosof, un iudeu și un creștin*, Polirom, 2008.
3. Abhishiktananda, S., *Hindu-Christian Meeting Point: Within the Cave of the Heart*, Indian Institute of Culture, 1969.
4. Abu-Nimer, Mohammed, Amal I. Khoury, and Emily Welty, *Unity in Diversity: Interfaith Dialogue in the Middle East*, United Institute of Peace Press, 2007.
5. Achimescu, Nicolae, *Religie, modernitate și postmodernitate*, Editura Trinitas, București, 2013.
6. Adams, M. McCord, „Introduction,” în Peter Abelard, *Ethical Writings*, Hackett Publishing Company, 1995.
7. Almond, Gabriel, R. Scott Appleby and Emmanuel Sivan, *Strong Religion: the rise of fundamentalisms around the world*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
8. André, João Maria, „Nicholas of Cusa in Dialogue in year 1453: theatral dimension and dialogical significance of *De pace fidei* and *De visione Dei*”, în *Mirabilia Journal* 19 (2014), pp. 17-42.
9. Annemarie C. Mayer, „Llull and Inter-Faith Dialogue”, în *A Companion to Ramon Llull and Llullism*, Amy M. Austin and Mark D. Johnston (Eds.), Brill, 2019, pp. 146-175.
10. Assmann, Jan, „Cultural Memory and the Myth of the Axial Age,” în *The Axial Age and Its Consequences*, ed. Robert N. Bellah and Hans Joas, Cambridge, 2012.
11. Barrows, John H., *The World's Parliament of Religions: An Illustrated and Popular Story of the World's First Parliament of Religions, held in Chicago in Connection with the Columbian Exposition of 1893*, Vol. I, The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893.
12. Bartholomew, Ecumenical Patriarch, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*, Doubleday, New York, 2008.
13. Basset, J. C., „Christliche Theologie und interreligiöses Gespräch”, în *Zeitschrift für Mission* 17, 1993.
14. Basset, J. C., *Le dialogue interreligieux: Chance ou déchéance de la foi*, Paris: Editions du Cerf., 1996.
15. Boehle, J., „Inter-religious cooperation and global change: From a clash of civilisations to a dialogue of civilisations”, în *Pacific Review: Peace*, 14 (3), 2002, pp. 227–234.
16. Bosch, D. J., *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, Orbis Books, 1997.

17. Bosch, D., „In Search of a New Evangelical Understanding”, in *Word and Deed: Evangelism and Social Responsibility*, B. Nichols (Ed.), Orbis Books, 1994.
18. Bosch, David, „The Vulnerability of Mission,” in *New Directions in Mission and Evangelization 2: Theological Foundations*, ed. James A. Scherer and Stephen B. Bevans, Orbis Books, 1994, pp. 73-86.
19. Bouma, Gary D., „Religious Resurgence, Conflict and the Transformation of Boundaries”, in *Religion, Globalization and Culture*, Peter Meyer and Lori Beaman (Eds.), Brill, 2007.
20. D’Costa, G., „The New Missionary: John Hick and Religious Plurality”, in *International Bulletin of Missionary Research* 15 (1991), pp. 64-69.
21. D’Costa, G., *The Meeting of Religions and the Trinity*, Edinburgh: Clark, 2000.
22. D’Costa, G., *Theology and Religious Pluralism: The Challenge of Other Religions*. Signposts in Theology. Oxford: Blackwell, 1986.
23. Davie, Grace, *Europe: The Exceptional Case, Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman and Todd, 2002.
24. Davie, Grace, *Religion in Britain since 1945: Believing Without Belonging*, Blackwell, 1994.
25. Finke, Roger, Avery Guest, and Rodney Stark, „Pluralism and religious participation: New York 1855–1865”, in *American Sociological Review* 61 (1996), pp. 203–218.
26. Fitzgerald, M. L. & J. Borelli, *Interfaith dialogue. A Catholic view*, Orbis Books, 2006; J. L. Heft, *Catholicism and interreligious dialogue*, Oxford University Press, 2012.
27. Flanagan, K. & P. C. Jupp, *A sociology of spirituality*, Aldershot: Ashgate, 2007.
28. Flanagan, K., ‘Theological pluralism. A sociological critique’, in Hamnett, I. (ed.), *Religious Pluralism and Unbelief*, London: Routledge, 1990.
29. Forward, M., *A Short Introduction to Inter-Religious Dialogue*, Oxford, Oneworld Publications, 2014.
30. Knitter, P.F., *Horizonte der Befreiung: Auf dem Weg zu einer pluralistischen Theologie der Religionen*, Verlag Otto Lembeck, 1997.
31. Knitter, P.F., *Jesus and the Other Names: Christian Mission and Global Responsibility*, New York: Orbis, 1996.
32. Knitter, P.F., *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes toward World Religions*, New York: Orbis, 1999.
33. Knitter, P.F., *One Earth Many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, New York: Orbis, 1995.
34. Krämer, Klaus, „Mission in dialogue”, in *Mission and Dialogue. Approaches to a Communicative Understanding of Mission*, Klaus Krämer and Klaus Vellguth (Eds.), Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau, 2012.
35. Merrigan, T., „Religious Knowledge in the Pluralist Theology of Religions”, in *Theological Studies* 58, 1997.

36. Merrigan, T., and J. Friday, *The Past, Present, and Future of Theologies of Interreligious Dialogue*. Oxford, Oxford University Press, 2017.
37. Metropolitan Anastasios Yannoulatos, „Facing People of Other Faiths from an Orthodox Point of View,’’ in *Greek Orthodox Theological Review* 38, no. 1-4 (1993), pp. 131-151.
38. Ott, Craig, Stephen J. Strauss, Timothy C. Tennent, *Encountering Theology of Mission: Biblical Foundations, Historical Developments, and Contemporary Issues*, Baker Academic, 2010.
39. Pace, Enzo, „Increasing Religious Diversity in a Society Monopolized by Catholicism’’, in *Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World*, Giuseppe Giordan, Enzo Pace (Eds.), Springer, 2014, pp. 93-115.
40. Papademetriou, George, An Orthodox view of Non-Christian Religions,’’ in *Orthodoxy and Oecumene: Gratitude Volume in Honor of the Ecumenical Patriarch Bartholomaios*, Hermos Publications, Athens, 2001, pp. 109-120.
41. Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Basingstoke: Macmillan, 2000.
42. Pratt, D., „Pluralism and Interreligious Engagement: The Contexts of Dialogue’’, in D. Thomas and C. Amos (eds). *A Faithful Presence: Essays for Kenneth Cragg*. London: Melisende, 2003.
43. Prize, N., „All Nations Before God’s Throne: Evangelicals in the Interfaith World’’, in *Cross Currents* 55 (2005), pp. 404-413.
44. Race, Alan, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, Orbis, 1983.
45. Richardson, James, *Regulating Religion: Case Studies from Around the Globe*, New York: Kluwer Academic, 2004.
46. Riis, O., ‘Modes of religious pluralism under conditions of globalisation’, in *MOST Journal on Cultural Pluralism* 1, 1, 1999, pp. 1–14.
47. Robertson, R., *Globalization: Social theory and global culture*. London: Sage, 2008.
48. Robertson, R., *Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. Global modernities*, London: Sage, 1995, pp. 22-44.
49. Robertson, Roland, *Globalization: Social Theory and Global Culture*, Sage, London, 1992.
50. Schmid, Hansjörg, „Interreligious Dialogues in Switzerland. A Multiple-Case Study Focusing on Socio-Political Contexts’’, in *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, Vol. 6, Issue 2 (2020), pp. 293-316.
51. Schmidt-Leukel, P., *Gott ohne Grenzen – Eine christliche und pluralistische Theologie der Religionen*, Gütersloh, 2005.
52. Schmidt-Leukel, Perry, „The Relevance of Interreligious Dialogue in the Public Sphere. Some Misgivings’’, in A. Körs et al. (eds.), *Religious Diversity and Interreligious Dialogue*, Springer, 2020.

53. Scholte, J. A., *Globalization: A critical introduction*, London: Palgrave Macmillan, 2005.
54. Schreiter, R. J., „Possibilities (and Limitations) of an Intercultural Dialogue’’, în W.G. Jeanron and A. Lande (eds). *The Concept of God in Global Dialogue*, Orbis Books, 2005.
55. Stecnbrink, K., „The Mission of Dialogue after 11 September 2001’’, în *Exchange* 31, 2002.
56. Swidler, Leonard, „The History of Inter-Religious Dialogue’’, în *The Wiley-Blackwell Companion to Inter-Religious Dialogue*, Edited by Catherine Cornille, Wiley-Blackwell, 2013.
57. Swidler, Leonard, *After the Absolute: The Dialogical Future of Religious Reflection*. Fortress Press, 2000.
58. Swidler, Leonard, *Club Modernity. For Reluctant Christians*, The Ecumenical Press, 2011.
59. Swidler, Leonard, *Dialogue for Interreligious Understanding Strategies for the Transformation of Culture-Shaping Institutions*, Palgrave Macmillan, 2014.
60. Swidler, Leonard, *Die Zukunft der Theologie im Dialog der Religionen und Weltanschauungen*. Pustet/Kaiser Verlag, 1992.
61. Swidler, Leonard, *Introduzione al buddismo. Paralleli con l’etica ebraico-cristiana*. Co-authored with Antony Fernando). Edizioni Dehoniane, 1992.
62. Swidler, Leonard, John Cobb, Monika Hellwig and Paul Knitter, *Death or Dialogue: From the Age of Monologue to the Age of Dialogue*, Trinity Press International, 1990.
63. Swidler, Leonard, Khalid Duran, and Reuven Firestone, *Trialogue: Jews, Christians, and Muslims in Dialogue*, New London, 2007.
64. Swidler, Leonard, *The Age of Global Dialogue*, Pickwick Publications, 2016.
65. Swidler, Leonard, *The Ecumenical Vanguard*, Duquesne University Press, 1966.
66. Tsompanidis, Stylianos & Angeliki Ziaka, „The Holy and Great Council of the Orthodox Church and Interreligious Dialogue’’, în *The Ecumenical Review*, Vol. 72, Issue 3, 2020.
67. Valkenberg, Pim, „Una Religio in Rituum Varietate: Religious Pluralism, the Qur’an, and Nicholas of Cusa’’, în *Nicholas of Cusa and Islam. Polemic and Dialogue in the Late Middle Ages*, Editors: Ian Christopher Levy, Rita George-Tvrtković, and Donald Duclow, Brill, 2014, pp. 30-48.
68. Vasek, Martin, „Abelard: Inter-Religious Dialogue Rendered Philosophically’’, in *Filozofia* 68 (6), 2013, pp. 481-492.
69. Vasilescu, Emilian, *Declarații asupra religilor necreștine*, în *Ortodoxia*, anul; XIX (1967) nr. 1.
70. Vigil, José María, „Mission is dialogue and only dialogue’’, în *Mission and Dialogue. Approaches to a Communicative Understanding of Mission*, Klaus Krämer and Klaus Vellguth (Eds.), Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau, 2012.